

XUSHMUOMALALIKNING SOTSIOPRAGMATIK JIHATIDAN BADIY MATNDA AKS ETISHI

Umurova Feruza

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada badiiy matnda sotsiopragmatika va xushmuomalalikning ijtimoiy ko'rinishlari o'rganiladi. Badiiy matn yozuvchi va kitobxon o'rtasida nutqiy muloqotni shakllantiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi, bunda xushmuomalalik tushunchasi qahramonlar o'rtasidagi ijtimoiy mavqe va munosabatlarni ifodalaydi. Sotsiopragmatika yondashuvi orqali lisoniy shaxslar o'rtasidagi kommunikativ aloqalar, ularning o'zaro hurmat, tenglik va madaniyatli muomala kabi jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda O'zbek tilida xushmuomalalikning ijtimoiy-madaniy asoslari va uning badiiy matndagi semantik tasniflari ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Sotsiopragmatika, xushmuomalalik, badiiy matn, lisoniy shaxs, ijtimoiy ko'rinishlar, kommunikativ aloqa, ijtimoiy maqom, hurmat.*

Til hodisalarini o'rganishga qaratilgan yondashuvlarda antroposentrik tilshunoslikning hozirgi taraqqiyot bosqichida turli fanlar bilan aloqasi muhim hisoblanadi. Jumladan, sotsiopragmatikada nutqiy birliklarning, xususan, matnning ijtimoiy-pragmatik xususiyatlarini o'rganish dolzarb vazifalaridan biridir.

Badiiy matnda lisoniy shaxsni sotsiopragmatik aspektda tadqiq etish muammosi tilshunoslikning ikki mustaqil yo'nalishi – sotsiolingvistika va pragmalingvistikaning umumiy masalalari kesishishi natijasida yuzaga keldi. Lingvopersonologiya nisbatan yangi soha sifatida tilshunoslikning turli yo'nalishlari, xususan, psixolingvistika, pragmalingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, etnolingvistika kabi fanlarni birlashtirib turuvchi lisoniy shaxs tushunchasini tadqiq qiluvchi soha sifatida shakllandi. “Lisoning tizimiy ravishda kontekst bilan bog'liqligini o'rganish pragmatikaning vazifasidir. Turli ijtimoiy maqomga ega bo'lgan shaxslarning turli vaziyatlarda ma'lum pragmatik manbalardan foydalanishi sotsiolingvistik tahlil uchun ham muhimdir.[Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008].

Bundan sotsiopragmatikaning tadqiq obyekti sotsiolingvistika va pragmalingvistikaning kesishgan umumiy masalalari ekanligini anglab olishimiz mumkin.

Bizga ma'lumki, “til birliklarining nutq vaziyati, kontekst bilan bog'liq holda yuzaga chiqadigan xususiyatlari, kommunikatsiyaning nutq ishtirokchilari maqsadi bilan bog'lanishi, muloqot jarayonida tanlanadigan nutqiy akt turlari, muloqot shakllarini o'rganish pragmalingvistikaning markaziy masalalari hisoblanadi”

[X.Yoʻldosheva. Badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (dsc) dissertatsiyasi. Qarshi. –B. 109.]

Shunday ekan, kommunikatsiyaga taʼsir koʻrsatuvchi omillarni pragmalingsvistika oʻrganar ekan, shaxsning gendir jihatdan farqlanishi, ijtimoiy sifatleri bilan ham ish koʻrishi tabiiy hol. Chunki, “pragmalingsvistika sohasi uchun soʻzlovchi va tinglovchi orasidagi munosabat, sotsiolingsvistika uchun til va nutqning shakllanishidagi sotsial faktorlarning taʼsiri asos qilib olinsa-da”[Xakimov M. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. ...д-ри. дисс. – Тошкент, 2001. – Б. 87], koʻp hollarda ularni bir-biridan keskin farqlashning iloji yoʻq. Shu jihatdan nutqni uni yaratuvchi shaxsga xos ijtimoiy sifatlar, ijtimoiy voqelik, muloqot muhiti kabilar bilan bogʻliq holda oʻrganish sotsiopragmatik jihatdan nihoyatda muhim.

Sotsiopragmatikaning shakllanishida J.Lich, G.Kasper, P.Braun, S.Levinson, J.Yulilarning oʻrni boʻlakcha. 1987-yilda nashr etishgan xushmuomalalik tamoyiliga bagʻishlangan maxsus risolalarda P. Braun va S. Levinson «Sotsiolingsvistika pragmatikaga tadbiiq etilishi lozim» degan shiorni olgʻa surishdi.[Brown P., & Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Use.- Cambridge: Cambridge University Press, 1987. - P.281].

Blum-Kulka fikricha, madaniyatlararo pragmatika tahlilning ikkita yondashuvidan foydalanadi. Leech fikriga koʻra, bu yondashuvlar: pragmalingsvistika va sotsiopragmatika. Ular Lich tomonidan quyidagicha taʼriflangan: Ijtimoiy-pragmatika pragmatikaning sotsiologik interfeysidir. Bu fikrlarga tayangan holda aytish mumkinki, sotsiopragmatika - bu standart yondashuvdan foydalanadigan pragmatik tadqiqot. Sotsiopragmatika sotsiologik va pragmatik interfeys degan maʼnoni anglatadi. Bu ishtirokchilarning kommunikativ harakatlarini talqin qilish va bajarish asosidagi ijtimoiy idrokni anglatadi. [X.Yoʻldosheva. Badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (dsc) dissertatsiyasi. Qarshi. -B.27].

Soʻnggi yillarda badiiy matnning sotsiopragmatik xususiyatlarini oʻrganishga eʼtibor qaratila boshlandi. Chunki, badiiy matn yozuvchi va kitobxon oʻrtasida, yozuvchi va personaj oʻrtasida nutqiy muloqotni hosil qiluvchi vosita sifatida ham ahamiyatlidir. Shu sababli, har qanday badiiy matn turli ijtimoiy tiplar oʻrtasidagi kommunikativ aloqa koʻrinishlari, tilning muayyan sotsial guruhlar muloqotida namoyon boʻlgan ijtimoiylik xususiyatlarini oʻrganishda sotsiopragmatikaning tadqiq obyektini boʻla oladi.

Nutqiy muloqot jarayonida kommunikativ akt ishtirokchilari quyidagi nuqtayi nazardan tahlil qilinadi: 1. Soʻzlovchi va tinglovchining ijtimoiy mavqeyi. 2. Ularning ijtimoiy roli.

Oʻzbek tilshunosligida lisoniy shaxs tiplari D.Niyazova tomonidan tadqiq qilingan. Tadqiqotchi Oʻ.Hoshimov asarlari misolida lisoniy shaxs tiplari, ularning ifodalanishida leksik birliklarning oʻrni maslasiga eʼtibor qaratgan[Ниязова Д. Бадий матнда лисоний шахс типлари: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс автореф. – Қарши, 2020]. Badiiy matnlarning sotsiopragmatik xususiyatlari

X.Yo'ldosheva tomonidan o'rganilgan bo'lsa, [Ниязова Д. Бадий матнда лисоний шахс типлари: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс автореф. – Қарши, 2020].

Е.А'zam kinoqissalari tilini sotsiopragmatik aspektda M.Xolmurodova tadqiq qilgan. [Холмуродова М. Эркин Аъзам киноқиссалари тилининг социопрагматик аспекти: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) дисс. – Андижон, 2021].

Xushmuomalalik tamoyilining ijtimoiylik xususiyatlarini keng miqyosda o'rganilishi natijasida sotsiopragmatika mustaqil tadqiq sohasi sifatida shakllandi. Badiiy matnda xushmuomalalik kategoriyasining sotsiopragmatik tahlili tamoman o'zgacha talqinga ega. Doimo, "xushmuomalalik" tushunchasi etiket, odob normalari bilan bog'liq holda o'rganilgan va bir shaxsning ikkinchisiga nisbatan e'tibor bilan yondashuvi anglashilgan. Tadqiqotimizda xushmuomalalikning ijtimoiy yo'naltirilgan tomoni sotsiopragmatika tomonidan o'rganildi.

O'zbek tilhunoslida badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqin Xolida Yo'ldosheva tomoni o'rganilgan bo'lsada, mazkur tadqiqotda badiiy matnda lisoniy shaxsning sotsiopragmatik xususiyatlari maxsus tadqiq qilinmagan. Ammo tadqiqotchi adresatning matn qabul qilishdagi ijtimoiy maqomlari haqida to'xtalar ekan, "adresat badiiy matni mutolaa qilish yoki o'qilayotgan matni eshitishi jarayonida uni idrok qiladi. Bunda u matni idrok etuvchi shaxs maqomida bo'lib, kitobxon lisoniy shaxsi darajasiga ko'tariladi. Kitobxon lisoniy shaxsi tushunchasi matn yarata olish qobiliyatiga ega bo'lgan hamda yaratilgan matni o'qib yoki eshitib, uni idrok eta oluvchi shaxsga nisbatan ishlatiladi" deya ta'rif beradi. [Yo'ldosheva X. Badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqi. Filol. fan. dok (DSc) diss. avtoref. – Qarshi, 2023. –70.]

Badiiy matnda xushmuomalalikning sotsiopragmatik hodisa sifatida o'rganar ekanmiz, uning semantik jihatdan quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Badiiy matnda xushmuomalalik omili sifatida hurmat va muloyimlikni ifodalash. Badiiy matnda xushmuomalalik tushunchasi qahramonlar o'rtasidagi hurmatni, ijtimoiy mavqe farqlarini va insoniy munosabatlardagi e'tiborni ko'rsatadi. Qahramonlar o'zaro muloyim gaplar va xushmuomala tilda gapirganida, bu ularning o'zaro hurmati va suhbatni madaniyatli tarzda olib borishini anglatadi.

2. Badiiy matnda xushmuomalalik bilan birga tenglik va ijtimoiy mavqeni ko'rsatish. Bu xushmuomalalik vositasi bo'lib, qahramonlar o'rtasidagi ijtimoiy va madaniy tenglik yoki tengsizlikni ifodalashi mumkin. Masalan, "siz"lash og'zaki va yozma nutqda hurmatni ifodalaydi. Lekin tengdoshlar yoki do'stlar o'rtasida samimiyroq va norasmiy usullar qo'llanilishi mumkin. Bu semantik jihatdan ijtimoiy mavqeni belgilab beradi.

3. Badiiy matnda xushmuomalalik asosida ziddiyat va murosaga erishish. Xushmuomalalik ko'pincha ziddiyatli vaziyatlarda murosaga erishish vositasi sifatida semantik yukga ega. Qahramonlar qattiq bahs yoki keskin vaziyatda xushmuomalalikni saqlash orqali ziddiyatni yumshatishga harakat qiladi. Bu hodisa

badiiy matnda nizolarni bartaraf etish yoki ularni tinch yo‘l bilan hal qilishning bir ko‘rinishi bo‘lib xizmat qiladi.

4. Badiiy matnda madaniy qadriyatlarning ifodasi. Semantik jihatdan xushmuomalalik milliy va madaniy qadriyatlarni ifodalaydi. Masalan, o‘zbek adabiyotida keksalarni hurmat qilish, kattalarga “siz” deb murojaat qilish yoki yoshlarni to‘g‘ri tarbiyalash muhim axloqiy tamoyillardan biri bo‘lib, bu xushmuomalalikda namoyon bo‘ladi. Bunday madaniy qadriyatlar badiiy matnda qahramonlarning nutqi orqali aks ettiriladi.

5. Hissiyotlarni yashirish va nazorat qilish. Xushmuomalalik qahramonlar o‘z ichki hissiyotlarini nazorat qilishni yoki yashirishni ifodalashi mumkin. Masalan, qahramonlar o‘z g‘azabi yoki ranjishlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalamasdan, muloyimlik bilan gaplashish orqali o‘z his-tuyg‘ularini yashirishlari mumkin. Bu semantik jihatdan kutilmagan yoki yashirin ma’nolarni yaratishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy matnda xushmuomalalik o‘ziga xos semantik yukga ega bo‘lib, ziddiyat va murosalar jarayonlarida, madaniy qadriyatlarning ifodasida hamda qahramonlarning hissiyotlarini yashirish va nazorat qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday xushmuomalalik ziddiyatlarni yumshatish, murosaga erishish vositasi sifatida xizmat qilib, qahramonlarning madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Shuningdek, qahramonlar muloyimlik orqali o‘z ichki his-tuyg‘ularini yashirishga va nozik ifoda shakllarini yaratishga intilishadi. Shu bilan birga, xushmuomalalikning mazkur rollari badiiy asarda yanada boy va chuqur semantik qatlamlarni yaratib, o‘quvchini turli madaniy va axloqiy qirralarni tushunishga undaydi.

FOYDALANILGAN ADBIYOTLAR:

1. Niyazova D. Badiiy matnda lisoniy shaxs tiplari: Filol. fan. bo‘yicha falsafa d-ri (PhD) diss. avtoref. – Qarshi, 2020.
2. Yo‘ldosheva X. Badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati – Qarshi, 2023.
3. Xolmurodova M. Erkin A‘zam kinoqissalari tilining sotsiopragmatik aspekti: Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi – Andijon, 2021.
4. Safarov Sh. Pragmalinvistika – Toshkent: O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi, 2008.
5. Hakimov M. O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. doktori (DSc) dissertatsiyasi – Toshkent, 2001.
6. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Use. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
7. Brown P., & Levinson S. Universals in Language usage: Politeness phenomena. – London, 1978. – 345 p.